

herfra. Der er tale om kronologisk fremstilling af stort og småt mellem hinanden og – bortset fra noget beretningsmateriale om modstandsbevægelsen – helt overvejende bygget på pressestof, dvs. på Jakobsens egne reportager, et kildegrundlag der utvivlsomt er med til at give fremstillingen dens præg af overflade og anonymitet. Forgæves leder man efter en organiserende tanke og forgæves søger man efter Jakobsens spørgsmål til besættelsestidens fundamentale problemer – der kunne have konfronteret vores generelle viden med det specifikke i Sæby og øget vort kendskab både til rigshistorien og til et minisamfund under stress. I stedet får vi en harmoniserende og udglattende fremstilling, der kunne være skrevet i 1945, som bevidst eller ubevidst går udenom alle politiske tabu og som kunne være henlagt til enhver anden by i Danmark. (Det skal dog indrømmes at anmelderen har haft svært ved at dølge sit eget engagement under den forgæves jagt på spor af sin Vendsysselundersøgelse i 1943, publiceret i *Historie* i 1969, der kunne have foræret Jakobsen hele augustproblematikken og mere til).

Det kan synes urimeligt at falde over et amatørarbejde som Sæby under besættelsen, fordi det nu tilfældigvis er havnet på ens skrivebord. Lad da disse betragtninger først som sidst være en stille opfordring til, at alle interesserede parter finder sammen i den 11. time i et løsere eller fastere teamwork, der kunne organisere okkurationsforskningen regionalt og give den både niveau og perspektiv. Der er jo en rigdom på materiale, både lokalt og centralt.

Hans Kirchhoff

Trykkeri i provinsen

ET UDDRAG AF VIBORG STIFTSBOGTRYKKERI[S] TOHUNDRE-ÅRIGE HISTORIE 1771–1971 SAMT BERETNING OM BOGTRYKKERIER I VIBORG FRA REFORMATIONSTIDEN INDTIL 1745. *Udgivet i anledning af 200 års jubilæet 17. juli 1971. Viborg Stiftsbogtrykkeri 1971. 205 s., ill. Indb. 52,50 kr.*

Lidt efter midten af reformationsårhundredet var de hastigt opblomstrede provinsbogtrykkerier stort set ophørt, og trykkerierne kom de næste to hundrede år kun på gæstespil uden for København, indtil oplysningstiden med dens læsehunger og publikum for aviser og blade gav mere varig grobund for de mindre trykkerier. Dermed blev hovedstadens monopol brudt, uden at provinstrykkerierne dog i deres første leveår påførte København nogen nævneværdig konkurrence, bl. a. fordi hensynet til de lokale afsætningsmuligheder i ikke ringe grad kom til at præge produktionen. Det er derfor relevant at behandle provinstrykkerierne fortrinsvis i den lokale sammenhæng, og først når de fleste eller alle har fået deres monografi vil det være forsvarligt at påpege de karakteristiske individuelle henholdsvis typiske træk ved deres virksomhed og bedømme dem i forhold til helheden. Et vigtigt hjælpemiddel, Erik Dals og Grethe Larsens bibliografi over danske provinstryk 1482–1830, er endnu på det forberedende sta-

dium. For Jyllands vedkommende forefindes allerede to grundige behandlinger ved Emanuel Sejr, henholdsvis af Aalborg og Aarhus stiftsbogtrykkeri; nu er turen kommet til det stadig levedygtige trykkeri i Viborg, indholdsmæssigt lidt mere beskedent i form af »Et uddrag«, men både hvad fremstilling og tryk angår en smuk publikation, udgivet som jubilæumsskrift i anledning af 200 året for stiftsbogtrykkeriets oprettelse.

Aage Bonde har fået den noget utaknemmelige opgave at skildre de spredte forsøg på at oprette og drive trykkerier i byen i tiden 1528–1745. Efter de hektiske tre år 1528–31, hvor debatten om kirkens reformation leverede stof, var der nogle tilløb o. 1700, men først i 1737 fik bogtrykkersvendene Møller og Pauli held til at etablere sig. De kunne støtte sig til et trykkeprivilegium for hele Nørrejylland samt en fritagelse for at sende lejlighedstryk til censurering af universitetet i København. Der blev trykt nogle opbyggelige bøger og forskellige lejlighedsskrifter, hvoraf en del sikkert er gået tabt, men Pauli sprang fra og Møller døde, og manglende medgang medvirkede til at deres efterfølgere snart måtte give op. Det vil sige: den sidste af dem, Johan Holtzberg, flyttede til den større og mere velhavende by Aalborg, åbenbart i erkendelse af at Viborg by ikke var det rette sted for foretagendet. Hans ansøgning fra 1745 om samtidig at få privilegium på udgivelsen af en lærd og politisk avis er et drevent indlæg til fordel for henlæggelsen af en sådan til provinsen – alle »de lærde, men skjulte mænd« i landet, hævder han, vil derved kunne fralokkes bidrag og vise, at landet ikke er så fattigt på talenter som antaget, for de har hidtil holdt sig tilbage på grund af de bekostninger og forsinkelser, der forårsagedes af censurudøvelsen i København formedelst mængden af indløbende oversættelser m. v., og de har på grund af afstanden ikke kunnet forlade sig på de københavnske trykkes diskretion og akkuratesse – synspunkter der ensidigt fremføres for at støtte hans sag, men værd at overveje også i dag, om man vil vurdere provinsens muligheder for litterær udfoldelse i det 16.–18. århundrede. Bonde synes at give ham ret, selv nok så velrenommerede provinsboere måtte ofte lade deres skriftlige arbejder forblive i chatolskuffen (s. 22), og noget er der måske om det, men spørgsmålet står stadig åbent for videre undersøgelse.

Bogtrykkeri er imidlertid også og først og fremmest forretning, dengang forbundet med både forlags- og boghandelsvirksomhed. Man kan med Bonde undre sig over, at en så forholdsvis lille by som Viborg gentagne gange blev stedet, hvor bogtrykkerne forsøgte sig. Nok var der i stifts-, landstings- og latinskolebyen nogen litterær aktivitet og et vist læsekyndigt publikum, men dette var næppe tilstrækkeligt som kundebasis, og navnlig ikke efter at branden 1726 havde gjort byen fattig. Mon ikke snapstingets gamle ry som bogmarked har virket tillok-kende (jfr. Hugo Matthiessen s. 86)? Dets betydning antydes i en af Bonde citeret skifteforretning, hvor bogtrykker Møllers enke protesterer mod boets forsegling, »da det var vitterligt, at i Snapstinget, som i morgen begynder, kunne til bogbindere og andre afsættes en del af de i stervboen forefindende mange materier« (s. 30). Med de nævnte bogbindere sigtes formodentlig ikke mindst til

de Aalborgensiske, der holdt fast bogudsalg på Viborgmessen. Deres forretning kan have været med til at overbevise Holtzberg om, at det var bedre at forlægge residensen til netop Aalborg.

Tiderne var mere gunstige, da stadsfysikus Mangor tog et nyt initiativ 1771. Skrive- og læselysten var blevet stimuleret af den friere debat, censuren var lige blevet ophævet, og med skabelsen af det oplysende ugeblad »Den Viborger Samler« sikredes der fra 1773 trykkeriet regelmæssige indtægter fra abonnenter og annoncører. Og landets påfølgende almindelige økonomiske fremgang blev naturligvis et ikke uvæsentligt grundlag for dets trivsel. Hans Worsøe giver på grundlag af arkivalier mange interessante og værdifulde oplysninger om trykkeriets forhold i dets mest fremgangsrige periode, som kulminerede o. 1797–1811. Der redegøres for økonomi og lønninger, bogtrykkeriets inventar, materialer, tryksagssortiment, oplagsstørrelser, kunder og priser. Mellem kunderne optræder både den gejstlige og verdslige øvrighed, men også omvandrende kræmmere gjorde deres bestillinger. Det var viser det gjaldt, »Skjøn ungersvend bad sin flikke« og deslige (en morsom opgørelse s. 66). Andre populære artikler var nytårskort og »billeder til bønder«. Blandt bøgerne forekom til stadighed diverse opbyggelige skrifter, derudover blev der trykt lejlighedsskrifter, auktionskataloger og skoleprogrammer, aktuelle pjecer som den om søslaget ved København 1801, solgt i 3000 eksemplarer, og fra o. 1800 oplysende håndbøger og nyttige skolebøger. »Håndbog for den læsende ungdom« (1800) og Cramers regnebog (1807) blev hver inden for et år trykt i ikke mindre end 4000 eksemplarer. Markedet rakte tydeligvis ud over det lokale, allerede Mangor havde bøger i kommission hos Seidelin i Odense og Gyldendal i København. Men bogproduktionen var ikke afgørende. Viborgsamleren, der fra 1798 var en regulær avis, var det bærende fundament med et oplag svarende til o. 350 abonnenter, fortrinsvis i Jylland men dog med repræsentanter for hele landet. Dens betydning for økonomien fremgår af en regnskabsopstilling fra 1810/11, hvorefter den tegner sig for knap halvdelen af indtægten, og bemærkelsesværdigt nok således at annoncerne indbragte mere end abonnementsalget. Næststørste indtægtspost gav leveringen af et stort udvalg formularer og småtryk, først derefter kom indtægten ved fremstilling af bøger.

En af trykkeriets fængslende skikkelser var den entreprenante leder gennem en menneskealder (fra 1797) Anton Franz Just, selv storleverandør af bogmanuskripter, meget praktisk desuden stempelpapirforvalter, boghandler og driver af et læseselskab (jfr. Erhvervshistorisk årbog, II, 1950, s. 44 ff.). Hans fyldige privatarkiv i Landsarkivet for Nørrejylland indeholder øjensynlig et værdifuldt materiale til belysning af disse aktiviteter, forhåbentlig så tillokkende at Worsøe vil fortsætte sine studier heri. Harald Ditzel har behandlet den for trykkeriets historie mindre interessante periode, hvor avisen, fra 1839 Viborg Stiftstidende, indtil udskillelsen fra trykkeriet fik en endnu mere dominerende rolle, og gør udmærket rede for de skiftende faser og deres ledende personligheder. En bibliografi ved Aage Bonde over et udvalg af trykkeriets trykfrembringelser gennem tiderne afslutter bogen. Til sidst fra anmelderen en beklagelse over, at

man i interesse for udstyret har glemt det praktiske. En rygtitel savnes på bindet, og manglende angivelse af forfatterne til de enkelte afsnit i indholdsfortegnelsen, godt gemt hen mellem en afsluttende billedside og kolofonen, opvejes absolut ikke af de mere eller mindre læselige forfatterunderskrifter, der er reproduceret de respektive steder i bogen.

Harald Ilsøe

Tingbøger og landbohistorie

ALFRED KAAE: FÆSTER OG HUSBONDE I HAMMERUM HERRED.
Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt 1971. 107 s. 17,25 kr.

Før Hans H. Fussing i sin disputats om herremand og fæstebonde i 1942 benyttede tingbøgerne til belysning af fæsteforholdene i det ældre danske landbosamfund, var dette rige, men noget vanskeligt tilgængelige materiale kun i ringe grad blevet inddraget i den landbohistoriske forskning. Med Fussings store arbejde var vejen i nogen grad banet for kommende detailstudier på grundlag af tingbøgerne. I de mellemliggende år er der da også fremkommet flere sådanne studier, og 1971 udkom den flittige lokalhistoriker Alfred Kaaes studier i Hammerum herreds tingbøger 1689–1751. Dette arbejde kan opfattes som et forsøg på at videreføre Fussings undersøgelser inden for det begrænsede område, som et enkelt herred udgør. At det ikke er første gang forfatteren har beskæftiget sig med tingbogsstoffet mærkes på den kompetente gennemgang af det materiale, der fremlægges i bogen. (Som eksempel på Kaaes tidligere tingbogsstudier kan nævnes: *Vestjyske godsejere og deres bønder*, 1965). Bogen om Hammerum herred er da også blevet et værdifuldt bidrag til belysning af forholdet mellem fæster og husbonde i en tid, »da bønderne blev mere og mere uselvstændige i deres forhold over for godsejerne gennem pasordninger og stavnsbånd« (s. 11).

Der indledes med en kort beskrivelse af det store Hammerum herred, præget som det var af sin beliggenhed midt i den jyske hede. Herredet var relativt tyndt befolket, og landsbyerne var følgelig små og spredtliggende. De naturgivne forhold havde ikke fristet til større godskoncentrationer, og der var da også kun to hovedgårde inden for herredet med lidt mere end 200 tdr. hartkorn underliggende bøndergods; det var Lergrav og Sindinggård. Tvis kloster og godset Herringholm, der begge opfyldte kravene til komplette sædegårde, lå ganske vist inden for herredet i geografisk henseende, men ikke i retslig. Der er ingen tingbøger bevaret fra de to sidstnævnte godser, så forfatteren har altså en vægtig grund til at lade dem ude af en undersøgelse, der næsten udelukkende bygger på tingbøger. Stamhuset Lundenæs (Skjern sogn, Bølling herred) ejede en hel del bøndergods i Hammerum herred, og dertil kom bøndergods under større gårde i herredet (f. eks. Tanderup og Møltrup). Endelig var der strøgods og enkeltgårde, ejet af forskellige inden eller uden for bondestanden.

De mange retssager er ordnet efter hvilket gods eller hvilken ejer de impli-